

Тетяна Бевз

ПОЛІТИЧНА І ЕТНОПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ЯК ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕНЬ

Незважаючи на велике значення політичної культури для розуміння політичного світу, в нашій суспільствознавчій літературі вона ще не набула належного висвітлення. Досі існує широкий спектр думок і позицій навіть у визначенні категорії “політична культура”. Іноді її отожднюють з освітнім і культурним рівнем людини, її здатністю відповідним чином поводити себе на публіці, вмінням чітко і зрозуміло висловлювати свою позицію. Інша частина плутає “політичну культуру” з політичною системою і політичною поведінкою. Визначають “політичну культуру” і як особливу модель орієнтації в політичній дійсності (Г. Алмонд, С. Верба); як сукупність позицій, цінностей і зразків поведінки, які торкаються взаємовідносин влади і громадян (Е. Вятр), як модель орієнтації і спосіб політичної діяльності (У. Розенбаум), як систему відносин і одночасно процес виробництва і відтворення складових її елементів серед поколінь (К. Гаджієв). Усе це свідчить про те, що політична культура являє собою складний і багатогранний феномен, динамічний і водночас стійкий в історичному, просторовому і часовому вимірі. Для вивчення сутності і змістовних рис української політичної культури ми вирішили звернутися до наукових праць і публічних виступів академіка, колишнього віце-прем'єр-міністра України та віце-президента Національної Академії наук України Івана Федоровича Кураса. Він неодноразово стверджував, що “саме від стану культури і міжкуль-

турних взаємин великою мірою залежить майбутнє людства”¹.

Приємно відзначити, що молоде покоління науковців серед політологів, яке займається дослідженням політичної культури, з пошаною називає ім’я академіка І. Кураса, зазначаючи, що він, як і В. Андрущенко, М. Михальченко, В. Полохало, С. Рябов та інші, стверджував, що українська політична культура поєднує різні системи цінностей, часом несумісні політичні орієнтації та діаметрально протилежні типи політичної свідомості, позитивні і негативні характеристики, містить в собі раціональні та ірраціональні чинники². Стосовно чинників варто зазначити, що політична культура відрізняється також від передполітичної (потестарної) участі громадян, яка базується не на раціональних, а ірраціональних орієнтирах, спрямування яким надає кругова порука етносу, міфологія земляцтва, “єдина кров” своєї общини. Носії такого роду поглядів, не знаючи “загального інтересу” і дисципліни (Ільїн) служать джерелом класового і соціального егоїзму, сприяють поширенню хворобливих етнофобій і спалахів насильства у суспільстві.

Серед досліджень І. Кураса, присвячених українській політичній культурі варто назвати: “Політика і культура”, “Етнополітична культура в Україні”, “До проблеми політичної культури”, “Культура між-національного спілкування” та інші. У його книзі “Етнополітика: історія та сучасність” п’ятий розділ має назву “Етнонаціональна та політична культура”. Він неодноразово наголошував на гострій проблемі комплексного дослідження сучасних політичних процесів в Україні, **сучасної політичної культури**³. Адже все “залежить від рівня культури народу, насамперед його політичної культури”⁴.

Виступаючи на сесії Загальних зборів Національної Академії наук України у квітні 1998 р. І. Курас наголосив: “Сьогодні у нас політична думка в шаленому темпі обертається навколо проблеми: вибори і вибір”⁵. І незважаючи на те, що минуло багато часу, ці слова досить вдало відтворюють сучасні реалії політичного життя. Далі він зазначав: “Власне все те, що сталося, легко було передбачити. Недосконалий виборчий закон (незважаючи на те, що минуло майже сім років, він не став більш досконалим і, як це вже стало традиційним, до нього звернулися знову – лише за два з половиною місяців до виборів – Т.Б.), амбітні (амбітність зросла у декілька ра-

зів – Т.Б.), не схильні до порозуміння політики (а про порозуміння взагалі не йдеться – люди, які лише трішки більше року стояли на “майдані” стали непримиренними ворогами – Т.Б.), вкрай поляризоване суспільство – у сумі усіх цих факторів ми, замість структурування і консолідації суспільства, дістали, здається, ще більше політичне розмежування”⁶. Оцінка вченого тих подій восьмирічної давнини повністю відтворюють сучасні політичні реалії. Розуміння такого стану він радив шукати у сфері політичної культури, зазначаючи при цьому, що “про її низький рівень не говорить лише той, хто взагалі мовчить”⁷.

Водночас вчений відзначав, що феномен політичної культури недостатньо осмислений наукою і у цьому поки що робляться лише перші кроки. Він переконаний, що з великими труднощами стикаються ті, хто прагне чітко окреслити поняття “політична культура”. Адже цим терміном позначають як простір цінностей (етос), так і базові знання про суспільне життя та засоби регулювання політичної поведінки⁸. “Між тим, – зазначав І. Курас, – політична культура – це досить об’єктивний показник цивілізованості суспільства, легітимності влади, лояльності громадян. Якщо хочете, це також історія хвороб суспільства як щойно придбаних, так і генетично успадкованих. Чимало складностей створює консервативність політичної культури, те, що вона зберігає ще чимало напластувань тоталітарної доби”⁹.

Адже політична культура включає в себе ті елементи і феномени суспільної свідомості в більш широкому плані духовної культури тієї чи іншої країни, які пов’язані з суспільно-політичними інститутами і політичними процесами і здійснюють значний вплив на форми, формування, функціонування і розвиток державних і політичних інститутів, надають значимість і напрям політичному процесу в цілому і політичній поведінці широких мас населення, зокрема.

Визначаючи особливості української політичної культури, І. Курас стверджував, що “сьогодні ми значною мірою розплачуємося за глибоко закорінену звичку жити “чужим розумом”. Інерція провінційності у політичній культурі і досі проявляється в нездатності до усвідомлення своєї самобутності, самоцінності власної культури”¹⁰. Внаслідок властивій політичним культурам інертності зміни в орі-

ентаційній сфері відбуваються повільніше, ніж у політичній системі. Політичні уподобання і особливо стереотипи електоральної поведінки тривалий час зберігають залишкову традиційність. Тому цілком закономірно, що на фоні невваженої соціальної політики і зубожіння більшості населення на масовому рівні посилюються, з одного боку, настрої апатії, демонстративної відстороненості від справ суспільства, а з іншого – посилення активності полярних сил. Результати соціологічних опитувань відтворюють роздвоєність свідомості, амбівалентність ціннісних орієнтацій, настрої ностальгії.

Сьогодні уявляється надзвичайно важливим без емоцій і упередженості проаналізувати прорахунки, допущені різними політичними силами. Заклик відмовитися від емоцій спонукає звернутися до найвідомішого, на думку політолога Д. Видріна, політологічного документа в історії людства “Артхашастри” Каутіл’ї. Варто нагадати, що “Артхашастра” Каутіл’ї – світська пам’ятка староіндійської політичної думки. Авторство цієї книги приписують міністру стародавньої Індії – Чанак’є, який під псевдонімом Каутіл’я написав поради з мистецтва управління. Перш за все він стверджував, що політика розпочинається з перемоги над почуттями. Таких почуттів є шість: пристрасті, гнів, користолобство, гординя, безумство і зарозумілість. Перемогу над почуттями мислитель давнини називає найважливішою рисою справжнього лідера. Наче перегукуючись, І. Курас наголошував на бурхливих пристрастях і війнах компроматів, які шкодять справі, і стверджував, що “доводиться констатувати, що саме амбіції, емоції, примітивно витлумачені партійні інтереси дощенту зруйнували ілюзію про можливість досягнення у найближчому майбутньому “картинної” злагоди”¹¹.

Іван Федорович неодноразово у своїх наукових працях та публічних виступах порушував питання співвідношення політики і моралі, зокрема проблеми етики. Він вважав, що в концепціях постмодернізму те місце, яке донедавна належало ідеології, замінила нова етика. І далі прозвучала досить оригінальна думка про те, що при цьому інтегруючою силою соціуму виступає не стільки індивідуальна мораль, яка спирається на традицію, скільки соціальна етика. Саме у ній дедалі більшу роль починають відігравати етика відповідальності, функції обмеження і контролю. Під етикою відпо-

відальності вчений розумів – етику цінностей, однак модифіковану таким чином, що в ній виразно вчувається стурбованість людини щодо свого майбутнього¹².

Використовуючи ідеї засновника метаетики Д. Мура, який на початку ХХ ст. зазначав, що всі моральні закони є не що інше, як передбачення наслідків людських вчинків¹³, І. Курас стверджував, що на цьому фундаменті ґрунтується етика відповідальності і принцип універсалізації комунікативної етики. Саме вони застосовуються у сфері політизованої етнічності. Адже професія політика у часовій перспективі пов'язана з трьома видами відповідальності: *ретроспективною* – відповідальністю за минулі політичні вчинки, дії, поведінку, *преспективною* – відповідальністю суб'єкта політики за виконання покладених обов'язків сьогодні і за прийняття поточних рішень, дій, вчинків, *перспективною* – відповідальністю політичного суб'єкта за майбутні результати своєї діяльності. З огляду на сказане вище, відповідальність ніколи не може бути реалізована в повному обсязі, що зумовлює прояви безвідповідальності в різних аспектах політичної діяльності на різних її рівнях.

Варто зауважити, що у сучасному політичному житті терміном “політична культура” підміняється значно вужче поняття “політична етика”. Особливо яскраво це проявляється під час виборчих кампаній. Опоненти постійно звинувачують один одного у відсутності політичної культури. Але в принципі політична культура – не тільки і не стільки брак цивілізованості у політичних відносинах, скільки об'єктивний показник “стану здоров'я” суспільства. Це вироблений тривалим історичним досвідом алгоритм суспільних уявлень про світ політики, сукупність зразків поведінки, що визначають ставлення громадян до політичного життя. Одними лише умовляннями політиків дотримуватися правил політичної етики, змінити стан політичної культури неможливо¹⁴.

І. Курас був переконаний, що “звільнення політики від будь-якої моральної відповідальності загрожує суспільству великими бідами. Вносячи у політичне протиборство елементи культури, політична етика має створити ці діалогічні умови і ненасильницькі форми комунікації, які сьогодні нам так необхідні”¹⁵. Він був впевнений, що це саме та проблема, яка б могла об'єднати філософів і політологів,

правознавців і істориків, соціологів і спеціалістів у галузі соціальної психології. І вважав, що на такій основі можна було б здійснити комплексне дослідження проблем політичної історії, політичної культури, створити відповідні підручники і посібники. Варто зауважити, що ці проекти І. Кураса частково були реалізовані. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України видав шеститомну “Політичну історію України”, автором і головним редактором якої був директор інституту – І. Курас. Ідея підготовки фундаментальної праці з історії української культури зародилася в Національній Академії наук наприкінці 80-х –початку 90-х років ХХ ст. на хвилі національного піднесення і відродження гуманітарних наук в Україні. Щоправда, реалізована вона була значно пізніше. Починаючи з 2001 р. почалося видання п’ятитомної “Історії української культури”, заступником головного редактора якого був І. Курас. З окресленої проблематики вийшла низка підручників і посібників.

Сучасну політичну культуру нашого суспільства можна розглядати в трьох ракурсах: 1) виявлення витоків її виникнення, аналіз минуло політичного досвіду (а у нас він був досить незначний – Т.Б.), традицій, менталітету; 2) вивчення її сучасної структури, визначення ціннісних орієнтацій, виявлення проблем формування і впливу на суспільство; 3) визначення тенденцій і пріоритетів розвитку політичної культури, визначення її місця і ролі в світовій цивілізації.

Одним із різновидів політичної культури І. Курас вважав культуру міжнаціонального спілкування. Під культурою міжнаціонального спілкування він розумів “сукупність норм, які регулюють відносини національних спільнот і окремих людей різних національностей, систему ідей і способів діяльності, підпорядковану завданням поглиблення їхньої взаємодії і взаємовпливів”¹⁶. Рівень культури міжнаціонального спілкування, на думку академіка, залежить від історичних традицій того або іншого народу, сповідуваної ним національної ідеї, політичного курсу держави, а також від тих міфів і стереотипів, які склалися на буденному – особистісному і груповому рівні. Зміст культури міжнаціонального спілкування він визначав: 1) узаконеними нормативними вимогами, які регулюють взаємини

між людьми різних національностей; 2) моральними нормами, які склалися у процесі повсякденного спілкування; 3) стилем поведінки окремих людей і етнічних спільнот, їх діями, спрямованими на оптимізацію (або, навпаки, дезорганізацію) міжнаціональних стосунків¹⁷. Водночас у наступних дослідженнях вчений відзначав, що формула “культура міжнаціонального спілкування” була замінена поняттям “етнополітична культура”. Етнополітична культура визначалася як система морально-етичних і політичних цінностей, норм поведінки, форм діяльності суб’єктів етнополітики¹⁸. Запровадження у науковий обіг нового поняття І. Курас вважав своєчасним, зважаючи на ряд обставин: по-перше, на рубежі тисячоліть як в усьому світі, так і в Україні спостерігалася певна девальвація традиційних методів дослідження політичних культур; натомість посилюється науковий інтерес до проблем ідентичності і мультикультуралізму; по-друге, в умовах соціотрансформаційних змін в етнічній сфері неминуче загострюється вся гама ціннісних диференціацій – між традиціоналізмом і модернізмом, колективізмом і індивідуалізмом, толерантністю і нетерпимістю, що вимагає більш досконалих методів дослідження ментальностей й точнішого інструментарію¹⁹. Утвердження нової моделі пов’язане, перш за все, з переходом від колективістських цінностей до особистісної парадигми.

Роль “етнополітичної культури” І. Курас вбачав у набутті особою глибоких політичних знань й політичного досвіду, який би допоміг вільно орієнтуватися у складних конфігураціях масової свідомості і розстановці політичних сил у поліетнічному середовищі. Таким чином, “етнополітична культура” – це комплекс елементів політичної культури, пов’язаних зі станом етнічної свідомості і діяльністю національно-політичних інститутів²⁰. Акумулюючи все він дає і коротке визначення цієї категорії: “спосіб людського буття у поліетнічному соціумі”²¹.

Варто зауважити, що незважаючи на появу і утвердження категорії “етнополітична культура”, термін “культура міжетнічного спілкування” продовжує існування. “Однак за всієї подібності, – стверджував І. Курас, – ці два поняття не тотожні; перше уявляється значно ширшим. Культура міжетнічного спілкування регулює міжетнічні взаємини на груповому та міжособистісному рівнях; в якійсь

частині її можна ототожнити з етикою міжетнічних відносин. Тоді як термін “етнополітична культура” охоплює увесь комплекс ідей, уявлень, норм, які тією чи іншою мірою стосуються етнополітичної сфери. Етнополітичну культуру можна визначити як ряд комплексів елементів політичної культури, пов’язаних зі станом етнічної свідомості і діяльністю національно-політичних інститутів”²².

Тут варто зупинитися на аналізі елементів політичної культури. До них варто віднести: наявність певного рівня знань про політику в цілому і в різних її сферах; вміння давати самостійну оцінку політичним явищам, партіям, рухам і окремим особистостям; здатність брати участь в політичній діяльності, висловлювати власну позицію і волю як у сфері політичної боротьби, так і політичного компромісу, консенсусу; вміння управляти емоційною стороною політичних дій, зважено і тверезо оцінювати як дії опонентів, так і свої власні. Ці елементи можуть носити як позитивний, так і негативний характер.

Водночас вчений намагається розтлумачити значення категорії “етнополітична культура” у широкому і вузькому значенні. На його думку, ця категорія у широкому значенні відтворює якісний стан політичного життя у поліетнічному і полікультурному соціумі, визначаючи рівень його цивілізованості, включаючи в себе нормативні вимоги, моральні норми, стиль поведінки учасників політичного процесу. Натомість вузьке тлумачення включає в себе рівень культури політичного спілкування етнічних спільнот і громадських об’єднань, які претендують на представництво їхніх інтересів, мотивації і напрями діяльності суб’єктів етнополітичного процесу.

Натомість можливість порівнювати рівень етнополітичної культури у даному суспільстві як із певною ідеальною моделлю, так із відповідними характеристиками інших етнополітичних культур відкриває шлях до дослідження особливостей етнічної психології населення і до політичного прогнозування.

Визначаючи функції етнополітичної культури, І. Курас виділяє насамперед аналітичну, регулятивну, інтегративну, ціннісно-нормативну. Відзначаючи при цьому, що саме категорія “етнополітична культура” відкриває широкі можливості як для аналізу чинників, які зближують чи, навпаки, роз’єднують народи, так і для регулювання етнополітичних процесів. У цьому контексті відбувається осмислен-

ня явищ історичної індивідуальності та самобутності, здійснюються процеси національної самоідентифікації, йде активний пошук подолання криз “ідентичності”. “Критичне переосмислення минулого досвіду міжетнічної взаємодії торує шлях, – переконував академік, – до створення сприятливого морально-психологічного клімату в суспільстві, забезпечує безперервність формування цивілізованих основ співжиття етнічних спільнот”²³.

Говорячи про специфічні і самобутні риси української політичної культури, неможливо забувати про досягнення світової цивілізації. Необхідно ширше та інтенсивніше використовувати політичний досвід, накопичений як всередині країни, так і поза її межами. Перспективи розвитку українського суспільства залежать від досягнень органічного поєднання ринкової економіки, політичної демократії, історичних традицій державності, гуманістичних природно-правових основ. Стан політичної культури в суспільстві залежить від багатьох параметрів: ментальності, вкоріненості демократичної традиції, системи управління, стану громадянського суспільства. Можна погодитися з думкою, що “політична культура трансформаційних суспільств (України, зокрема) дуже часто набуває демагогічного забарвлення, політичного критиканства та популізму. Політична критика – це ще не опозиційність, у певних випадках вона є варіантом егоїстичного популізму. Демагогічні тенденції у політичній культурі, як правило, виявляють себе: у популістських гаслах; у відході від конструктивної співпраці між політичними силами; у продукуванні обіцянок, які неможливо реалізувати за наявних ресурсів; у появі політиків-демагогів, які ідейно й іміджево протистоять політикам-прагматикам; у поширенні неконструктивного способу мислення серед різних груп населення”²⁴.

Сьогодні українське суспільство поляризоване й сегментоване, його політична культура має виразні ознаки фрагментованості, про що свідчить, зокрема, характерна для політичного життя України часта зміна урядів. На сегментованість і фрагментованість української політичної культури часто вказував І. Курас, маючи на увазі і етнічний, і культурний, і регіональний, і мовний, і конфесійний виміри. Це означає, що єдино можливим фундаментом культурної політики має бути ставлення до розмаїтості як однієї з суспільних

цінностей. У цьому контексті вчений вважав за необхідне створити сучасну термінологічну й емпіричну базу для дослідження сфери політичної культури.

Актуальність цих завдань суттєво зростає напередодні парламентських виборів 2006 року. Адже попередні вибори багато разів демонстрували відсутність політичної культури на всіх рівнях. Тому нині українці хочуть бачити не “кулачні бої” претендентів, а серйозні, виважені політичні дії, політичні рішення, а також політичні дискусії. Як повітря, необхідні наука взаєморозуміння і мистецтво компромісів, досягнення консенсусів, активізація політичної участі. Врешті, і передвиборчі баталії формують міжнародний імідж України. Від рівня політичної культури вирішальною мірою залежатиме її здатність увійти в коло цивілізованих держав.

¹ Курас І. Етнополітична культура в Україні (Замість післямови) // Курас І. Етнополітологія. Перші кроки становлення. – К.: Генеза, 2004. – С.589.

² Дмитренко М. Особливості сучасної української культури: проблема визначення // Політичний менеджмент. – 2005. – №5. – С.134.

³ Курас І. До проблеми політичної культури // Етнополітика: історія та сучасність. Статті, виступи, інтерв'ю 90-х років. — С.475.

⁴ Курас І. Культура міжнаціонального спілкування // Етнополітика: історія та сучасність. Статті, виступи, інтерв'ю 90-х років. – К.: ПІЕНД, 1999. – С.407.

⁵ Курас І. До проблеми політичної культури // Етнополітика: історія та сучасність. Статті, виступи, інтерв'ю 90-х років. — С.475.

⁶ Там само.

⁷ Там само.

⁸ Див.: Курас І. Етнополітична культура в Україні (Замість післямови) // Курас І. Етнополітологія. Перші кроки становлення. –С.594-595.

⁹ Курас І. До проблеми політичної культури // Етнополітика: історія та сучасність. Статті, виступи, інтерв'ю 90-х років. –С.475-476.

¹⁰ Там само. – С.476.

¹¹ Там само. – С.476-477.

¹² Див.: Курас І. Етнополітична культура в Україні (Замість післямови) // Курас І. Етнополітологія. Перші кроки становлення. –С.602.

¹³ Мур Дж. Природа моральної філософії. – М., 1999. – С.158.

¹⁴ Литвин В. Політична культура українського суспільства: традиції та сучасність // Столичные новости. – 2002. – 19–25 марта.

¹⁵ Там само. – С.478.

¹⁶ Курас І. Культура міжнаціонального спілкування //Етнополітика: історія та сучасність. Статті, виступи, інтерв'ю 90-х років.– С.407.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Курас І. Етнополітична культура в Україні (Замість післямови) // Курас І. Етнополітологія. Перші кроки становлення. – С.590.

¹⁹ Там само. – С.592.

²⁰ Там само. – С.594.

²¹ Там само.

²² Там само. – 593–594.

²³ Там само. – С.595.

²⁴ Дмитренко М. Особливості сучасної української політичної культури: проблема визначення // Політичний менеджмент. – 2005. – № 5 (14). – С.137.